

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Гендерна психологія»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 5 *Гендерна соціалізація*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Старший викладач кафедри соціології та психології Мохорєва О.М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук Павлик О. М

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції.

Частина 1

1. Соціалізація як процес становлення особистості: біологічний та культурний контексти.
2. Теорії розвитку особистості.
3. Соціалізація як безперервний процес.
4. Агенти соціалізації.

Частина 2

5. Психологія соціалізації. Випадки, коли соціалізація не вдається.
6. Формування гендеру у процесі соціалізації.
7. Механізми гендерної соціалізації.

Рекомендована література

Основна

1. Гендер для медій: Підручник з гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / За ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової – Київ: Критика 2013. – 180 с.
2. Гендер іде / за заг. ред. О. Андрусик, О. Марущенка, О. Масалітіної. – Харків : Планета – Принт, 2018. – 136 с.
3. Гендер, сексуальність і влада : Матеріали Міжнародної конференції (Харків, 2-4 травня 2014 р.) – Київ : Центр культурно-антропологічних студій, Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні, 2014. – 40 с.
4. Гендерна рівність на ринку праці: як досягти рівня країн ЄС (2019) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://surl.li/ifuji>
5. Левченко К. Б. Гендерне тяжіння. – Харків, «ФОЛІО», 2019. – 189 с.
6. Скорик М. М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС. Аналітичне дослідження. – Київ, Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. – 78 с.
7. Ткалич М. Гендерна психологія : навч. Посібник. – Київ : Академвидав, 2016. – 254 с.
8. Шевченко Л. О., Кобікова Ю.В. та ін. Гендер у психологічних та соціологічних дослідженнях: Навчальний посібник. – К. : 2015. – 148 с.

Додаткова

13. Шевченко Л.О., Сосновенко В.Г. та ін. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: Навчально-методичний посібник: К.: Агенство «Україна». – 2015. – 176 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

9. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

1. Соціалізація як процес становлення особистості: біологічний та культурний контексти.

Соціалізація – це процес засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів). Це процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів і спільнот.

Соціалізація є винятково потужною силою. Прагнення до конформізму швидше правило, ніж виняток. Це пояснюється двома причинами: обмеженими біологічними можливостями людини і обмеженнями, зумовленими культурою. Неважко зрозуміти, що ми маємо на увазі, кажучи про обмежені біологічних можливості: людина не здатна літати, не маючи крил, і його не можна цього навчити. Оскільки ж будь-яка культура обирає лише певні зразки поведінки з безлічі можливих, вона теж обмежує соціалізацію, тільки частково використовуючи біологічні можливості людини. Наприклад, випадкові статеві зв'язки з біологічної точки зору цілком можливі, але кожне суспільство регулює сексуальну поведінку своїх членів. Далі ми розглянемо, яким чином біологічні і культурні фактори впливають на соціалізацію.

Біологічний контекст. Хоча людям властиві такі генетично обумовлені рефлексі, як моргання, хапання і смоктання, по всій видимості, в їхніх генах не запрограмовані складні види поведінки. Вони змушені вчитися одягатися, добувати їжу або будувати для себе укриття. Люди не тільки не володіють вродженими зразками поведінки; вони повільно освоюють навички, необхідні для виживання. Протягом першого року життя харчування дитини повністю залежить від турботи дорослих. Таким чином, виживання немовлят залежить від дорослих, які про них піклуються. На відміну від них дитинчата мавп самі добувають для себе їжу через три-шість місяців після народження. Тривалість періоду залежності дитини від дорослих корисна з точки зору розвитку. Немовлята отримують можливість засвоювати навички (наприклад, здатність говорити), які набагато складніше, ніж навички будь-яких інших живих істот.

Культурний контекст. Кожне суспільство цінує певні особистісні якості вище інших, і діти засвоюють ці цінності завдяки соціалізації. Методи соціалізації залежать від того, які саме якості особистості цінуються вище, і в різних культурах вони можуть бути дуже різними. В американському суспільстві високо цінуються такі якості, як впевненість в собі, вміння володіти собою і агресивність; в Індії традиційно склалися протилежні цінності: споглядальність, пасивність і містицизм. Тому американці зазвичай з повагою ставляться до прославлених спортсменам, астронавтам, до п'ятисот «людям року», що визначаються журналом «Fortune». Індійці схильні з повагою ставитися до релігійних або політичних діячів, які виступають проти насильницьких методів (наприклад, до Махатми Ганді).

Ці культурні цінності лежать в основі соціальних норм. Нормами називаються очікування і стандарти, що керують інтеракцією людей. Деякі

норми представлені в законах, що забороняють злочинність, напад на іншу людину, порушення контракту тощо. Такі закони є соціальними нормами, і ті, хто порушує їх, піддаються покаранню. Певні норми вважаються більш важливими, ніж інші: порушення закону, що забороняє вбивство, небезпечніше для суспільства, ніж перевищення встановленої граничної швидкості, що становить 55 миль на годину. Однак більшість норм взагалі не відображено в законах. На нашу поведінку в повсякденному житті впливає безліч очікувань: ми повинні бути ввічливими по відношенню до інших людей; коли ми гостюємо в будинку одного, слід зробити подарунок для його сім'ї; в автобусі треба поступатися місцем людям похилого або інвалідам. Ці очікування ми висуваємо і до наших дітей.

На поведінку людей впливають не тільки норми. Великий вплив на їхні вчинки і прагнення надають культурні ідеали даного суспільства. Крім того, оскільки ці ідеали формуються на основі багатьох цінностей, суспільство уникає загального однаковості. Наприклад, ми цінуємо науку, тому ім'я Альберта Ейнштейна користується пошаною і повагою. Ми також високо цінуємо спорт, привласнюючи таким знаменитим бейсболістам, як Реджі Джексон, високий соціальний статус. Суперечливі ідеали можуть співіснувати: американці надають важливого значення оволодінню знаннями в ім'я розвитку науки і підтримують такі організації, як Національний науковий фонд; в той же час вони вважають, що знання повинні приносити практичну користь, тому вони аплодують, коли сенатор Вільям Проксмайер вручає орден Золотого руна вченим, що вивчають предмети, на його думку, нецікаві або безкорисні.

Відсутність однаковості у поведінці показує, що за своєю сутністю соціалізація - двосторонній, різноспрямований процес. Відбувається взаємовплив між біологічними факторами і культурою, а також між тими, хто здійснює соціалізацію, і хто соціалізується.

Соціобіологія. Визначення природи взаємозв'язку між біологічним розвитком людини і його поведінкою в суспільстві є предметом гарячих суперечок. Деякі вчені - соціобіологи - зазначають, що генетичні фактори роблять більш значний вплив на людську поведінку, ніж вважалося до цих пір. Зокрема, вони наполягають, що багато типів поведінки - від агресії до альтруїзму - можуть бути обумовлені генетично.

Як вважають соціобіологи, існування вроджених механізмів, що впливають на поведінку, - результат тисяч, навіть мільйонів років еволюції. В ході зміни сотень поколінь відбувалося природне збільшення числа носіїв генів, що сприяють виживанню людського роду. В результаті цього процесу поведінку сучасної людини включає генетично обумовлені дії, доцільність яких доведена минулим досвідом.

Наприклад, з першого погляду могло б здатися, що альтруїзм, або самопожертву заради інших, не сприяє виживанню. Однак соціобіологи стверджують, що альтруїзм генетично обумовлений, тому що сприяє збереженню даного виду в цілому.

Як вважають соціобіологи, альтруїзм є одним з багатьох типів генетично обумовленого поведінки. Біологічні особливості людської натури, крім інших факторів, стимулюють вживання м'ясної їжі, створення структур влади, вдосконалення статевих ролей та охороні території. Деякі типи поведінки, наприклад інцест, не заохочуються: якби суспільство схвалював родинні шлюби, був би пошкоджений загальний генетичний фонд.

Конфлікти між батьками і дітьми виникають тому, що кожній дитині хочеться користуватися всім, що мають батьки. У свою чергу батьки (гени яких лише частково закладені в кожній дитині) наполягають на необхідності все ділити розумно, внаслідок цього виникає напруженість в сім'ї.

Ця теорія зазнала різкої критики з боку багатьох вчених. У той час як деякі фізичні особливості, наприклад кольорова сліпота (дальтонізм), дійсно пов'язані з генетичними факторами, немає доказів правильності основного принципу соціобіології, що зв'язує гени з тим чи іншим видом поведінки. Більш того, соціобіологи не приймають до уваги здатність людей використовувати символи і логічно міркувати, але ж обидва ці фактори значною мірою впливають на поведінку.

Суперечка навколо соціобіології продовжує давню полеміку з питання про взаємини між культурою і людською натурою. Зигмунд Фрейд стверджував, що існує конфлікт між біологічними спонуканнями і вимогами культури. Фрейд вважав, що відповідно до вимог цивілізації люди повинні пригнічувати свої біологічно обумовлені сексуальні та агресивні спонукання. Інші дослідники суспільства, зокрема Броніслав Маліновський (1937), висловили більш компромісну точку зору. Вони вважають, що людські інститути створені для задоволення спонукань людей. Наприклад, інститути сім'ї та шлюбу легітимують секс, в той час як спортивні організації – агресію.

Як і завжди, істина знаходиться, мабуть, десь між цими двома точками зору. Біологія дійсно встановлює загальні рамки для людського єства, але в цих межах люди виявляють винятково високу пристосовність: вони засвоюють визначено-ні зразки поведінки і створюють соціальні інститути, що регулюють використання або подолання біологічних факторів, а також дозволяють знаходити компромісні рішення цієї проблеми.

2. Теорії розвитку особистості

Ч. Х. Кулі і Дж. Г. Мід. Чарлз Хортон Кулі вважав, що особистість формується на основі безлічі взаємодій людей з навколишнім світом. В процесі цих інтеракцій люди створюють своє «дзеркальне Я». «Дзеркальне Я» складається з трьох елементів:

1) того, як, на нашу думку, нас сприймають інші (Я упевнена, що люди звертають увагу на мою нову зачіску);

2) того, як, на нашу думку, вони реагують на те, що бачать (Я упевнена, що їм подобається моя нова зачіска);

3) того, як ми відповідаємо на сприйняту нами реакцію інших (Видиме, я буду завжди так зачісуватися).

Ця теорія надає важливого значення нашої інтерпретації мис-лей і почуттів інших людей. Американський психолог Джордж Герберт Мід пішов далі у своєму аналізі процесу розвитку нашого «Я». Як і Кулі, він вважав, що «Я» – продукт соціальний, що формується на основі взаємин з іншими людьми. Спочатку, будучи маленькими дітьми, ми нездатні пояснювати собі мотиви поведінки інших. Навчившись осмислювати свою поведінку, діти роблять тим самим перший крок в житті. Навчившись думати про себе, вони можуть думати і про інших; дитина починає набувати відчуття свого «Я».

На думку Міда, процес формування особистості включає три різні стадії. Перша - імітація. На цій стадії діти копіюють поведінку дорослих, не розуміючи його. Маленький хлопчик може «допомагати» батькам вичистити підлогу, тягаючи по кімнаті свій іграшковий пілосос або навіть палицю. Потім впливає ігрова стадія, коли діти розуміють поводження як виконання визначених ролей: лікаря, пожежного, автогонщика тощо; в процесі гри вони відтворюють ці ролі. Граючи в ляльки, маленькі діти зазвичай говорять з ними то ласкаво, то сердито, як батьки, і відповідають замість ляльок так, як хлопчик чи дівчинка відповідають батькам. Перехід від однієї ролі до іншої розвиває у дітей здатність додавати своїм думкам і діям такий зміст, який додають їм інші члени суспільства, – це наступний важливий крок у процесі створення свого «Я».

На думку Міда, людське «Я» складається з двох частин: «Я-сам» і «Я-мене». «Я-сам» – це реакція особистості на вплив інших людей і суспільства в цілому. «Я-мене» - це усвідомлення людиною себе з точки зору інших значущих для нього людей (родичів, друзів). «Я-сам» реагує на вплив «Я-мене» так само, як і на вплив інших людей. Наприклад, «Я-сам» реагує на критику, старанно обмірковую її суть; іноді під впливом критики моя поведінка змінюється, іноді немає; це залежить від того, чи вважаю я цю критику обґрунтованою. «Я-сам» знаю, що люди вважають «Я-мене» справедливою людиною, завжди готовим прислухатися до думки інших. Обмінюючись ролями в процесі гри, діти поступово виробляють своє «Я-мене». Кожен раз, дивлячись на себе з точки зору когось іншого, вони вчаться сприймати враження про себе.

Третій етап, за Мідом, стадія колективних ігор, коли діти вчаться усвідомлювати чекання не тільки однієї людини, але і всієї групи. Наприклад, кожен гравець бейсбольної команди дотримується правил та ігрових ідей, загальних для всієї команди і всіх гравців в бейсбол. Ці установки і очікування створюють образ такого собі «іншого» - безликого людини «зі сторони», який уособлює громадську думку. Діти оцінюють свою поведінку по стандартам, встановленим «іншими зі сторони». Дотримання правил гри в бейсбол готує дітей до засвоєння правил поведінки в суспільстві, виражених в законах і нормах. На цій стадії отримується почуття соціальної 'ідентичності.

3. *Фрейд*. Три складові особистості. Теорія Фрейда виділяє три частини в психічній структурі особистості: Ід («Воно»), Его («Я») і Супер-его («над-Я»). Ід («Воно») – джерело енергії, спрямованої на отримання задоволення.

Стадії сексуального розвитку. Відповідно до теорії Фрейда, процес формування особистості проходить чотири стадії. Кожна з цих стадій пов'язана з певною ділянкою тіла – ерогенною зоною. На кожній стадії виникає конфлікт між прагненням до задоволення і обмеженнями, встановленими спочатку батьками, а в подальшому і Суперого.

На самому початку життя дитини ерогенною зоною є рот. Вся енергія немовляти спрямована на те, щоб отримати задоволення через рот - не тільки від прийому їжі, але і від процесу смоктання як такого; таким чином, джерелом задоволення для дитини є рот. Даний період в житті малюка Фрейд назвав оральної стадією.

На другий, або анальної, стадії головною ерогенною зоною стає задній прохід. У цей час діти прагнуть до самотійності, а батьки намагаються привчити їх проситися на горщик. У цей період важливого значення набуває вміння контролювати процеси екскреції.

Третя стадія названа фалічної. Саме в цей період, як вважає Фрейд, починають проявлятися відмінності хлопчиків і дівчаток. Хлопчики вступають в так звану Едіпову стадію – підсвідомо вони мріють зайняти місце свого батька поруч з матір'ю; дівчинки ж усвідомлюють, що у них відсутній певний орган, який є у хлопчиків, тому вони відчують себе неповноцінними у порівнянні з хлопчиками.

Після закінчення латентного періоду, коли дівчатка і хлопчики ще не стурбовані проблемою статевої близькості, в житті юнаків та дівчат настає генітальна стадія. У цей період зберігаються деякі особливості, характерні для ранніх стадій, але головним джерелом задоволення стає статеві зносини з представником протилежної статі.

Ж. Піаже. Підхід, запропонований Жаном Піаже, значно відрізняється від теорії розвитку особистості Фрейда. Жан Піаже досліджував когнітивний розвиток, або процес навчання мисленню. Згідно з його теорією, на кожній стадії когнітивного розвитку формуються нові навички, що визначають межі того, чому на даній стадії можна навчити людину. Діти проходять ці стадії в певній послідовності, хоча необов'язково з однаковою швидкістю і результатами.

Перший період, від народження до двох років, називається сенсомоторної стадією. У цей час у дітей формується здатність надовго зберігати в пам'яті образи предметів навколишнього світу. До цієї стадії їм, цілком ймовірно, здається, що предмет перестає існувати, коли вони на нього не дивляться. Існування даної стадії може підтвердити будь-яка приходить няня, яка знає, як пронизливо кричать немовлята, бачучи, що батьки йдуть, а через півроку, прощаючись з батьками, вони весело махають їм ручкою.

Другий період, від двох до семи років, називається передопераціональної стадією. У цей час діти вчаться розрізняти символи та їх значення. На початку даної стадії діти засмучуються, якщо хтось раз-рушає побудований ними замок з піску, що символізує їхній власний будинок. В кінці етапу діти розуміють різницю між символами і предметами, які вони позначають.

У віці від 7 до 11 років діти вчаться подумки вчиняти дії, які раніше вони виконували тільки руками. Піаже називає цей період стадією конкретних операцій. Наприклад, якщо на даній стадії дітям показують ряд з шести паличок і просять взяти таку ж кількість паличок з лежачого поруч комплекту, вони можуть вибрати їх, не докладаючи кожну паличку з комплекту до палички з ряду. Діти меншого віку, ще не навчилися рахувати, щоб отримати необхідну кількість, кладуть паличку до палички.

У віці приблизно від 12 до 15 років діти вступають в останню стадію, звану стадією формальних операцій. На цьому етапі підлітки можуть вирішувати абстрактні математичні і логічні завдання, осмислювати моральні проблеми, а також розмірковувати про майбутнє. Подальший розвиток мислення удосконалює уміння та навички, засвоєні на цій стадії.

Л. Колберг. Фрейд вважав, що Суперого здійснює моральну функцію, заохочує і карає Его за його вчинки. Гарвардський психолог Лоренс Колберг (1963), що надавав великого значення моральному розвитку дітей, розробив ще один підхід до проблеми, в якому відчувається сильний вплив теорії Піаже.

Колберг виділив шість стадій морального розвитку особистості, які змінюють одна одну в суворій послідовності аналогічно пізнавальним стадіям у Піаже. Перехід від однієї стадії до іншої відбувається в результаті вдосконалення когнітивних навичок і здатності до співпереживання (емпатії). На відміну від Піаже Колберг не пов'язує періоди морального розвитку особистості з певним віком. У той час як більшість людей досягають принаймні третьої стадії, деякі на все життя залишаються морально незрілими.

Дві перші стадії відносяться до дітей, які ще не засвоїли понять про хороше і погане. Вони прагнуть уникнути покарання (перша стадія) або заслужити заохочення (друга стадія).

На третій стадії люди чітко усвідомлюють думки інших і прагнуть діяти так, щоб завоювати їх схвалення. Хоча на даній стадії починають формуватися власні поняття про добре і погане, люди в основному прагнуть пристосовуватися до оточуючих, щоб заслужити соціальне схвалення.

На четвертій стадії люди усвідомлюють інтереси суспільства і правила поведінки в ньому. Саме на цій стадії формується моральна свідомість: людина, якій касир дав дуже багато здачі, повертає її, тому що «це правильно». Як вважає Колберг, на останніх двох стадіях люди здатні здійснювати високоморальні вчинки незалежно від загальноприйнятих цінностей.

На п'ятій стадії люди осмислюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями. На цій стадії вони здатні робити узагальнення, уявляти собі, що станеться, якщо всі будуть діяти певним чином. Так формуються власні судження особистості про те, що таке «добре» і що таке «погано». Наприклад, не можна обманювати податкове управління, адже, якби всі так поступали, наша економічна система розвалилася б. Але в деяких випадках може бути виправдана «брехня для порятунку», щадна почуття іншої людини.

На шостій стадії у людей формуються власне етичне почуття, універсальні і послідовні моральні принципи. Такі люди позбавлені егоцентризму; вони пред'являють до себе такі ж вимоги, як і до будь-якій людині. Напевно, Махатма Ганді, Ісус Христос, Мартін Лютер Кінг і були мислителями, що досягли цієї вищої стадії морального розвитку.

Експериментальні дослідження виявили деякі недоліки теорії Колберга. Поведінка людей часто не повною мірою відповідає тій чи іншій стадії: навіть перебуваючи на одній і тій же стадії, вони можуть вести себе по-різному в подібних ситуаціях. Крім того, виникли питання щодо шостий стадії розвитку особистості: чи правомірно вважати, що кілька видатних діячів в історії людства досягли якогось особливого рівня розвитку своєї особистості? Бути може, справа скоріше в тому, що вони з'явилися на певному історичному етапі, коли їх ідеї набули особливого значення. Однак, незважаючи на критику, праця Колберга збагатив наше розуміння розвитку моральності.

3. Соціалізація як безперервний процес

Соціалізація як відповідь на кризу

Деякі соціологи стверджують, що зміна процесу соціалізації в дорослому віці пояснюється тим, що переживання і кризи в житті дорослих і дітей різні. Такий підхід названий адаптивістським: *життя дорослих розглядається як ряд очікуваних і несподіваних криз, які необхідно осмислити і подолати*. Наприклад, очікуваним кризою можна вважати втрату фізичної рухливості з віком; несподіваним кризою може стати передчасна смерть одного з подружжя.

Джон Клаузен (1972) відзначив ряд критичних моментів в житті дорослих. Дорослі повинні вибрати професію, витримати пов'язаний з цим стрес, вони змушені балансувати між вимогами, що пред'являються їм на роботі і в сім'ї. Їм також доводиться долати так звану «кризу сорокарічних», коли людині здається, що життя втрачає колишній сенс, робота стає нуднішою, а сім'я нагадує «спорожніле гніздо». Час настання цієї кризи значно варіює у різних людей. Він може вибухнути, коли діти покидають рідну домівку, а також у зв'язку з відходом на пенсію. Криза може виявлятися по-різному: люди відчують глибоку тривогу від свідомості наступаючої старості, відчують страх смерті або відчайдушно прагнуть знову відчути себе молодими.

Соціалізація як постійне зростання

Прихильники адаптивістського підходу зазвичай вважають, що дорослим доводиться долати один за іншим ряд окремих криз. На кожній стадії в житті індивіда виникає специфічний криза, чи сумнів, а перехід від однієї стадії до іншої відбувається в результаті подолання цієї кризи, навіть якщо вона розв'язується в повному обсязі.

Вісім стадій розвитку людини за Е. Еріксоном

1. Довіра-недовіра (вік годування груддю). Коли немовляти годують грудьми, пестять, колишують, коли змінюють йому пелюшки, він дізнається, якою мірою будуть задоволені його основні потреби. Якщо діти відчують себе в

достатній безпеці і більше не плачуть, коли йдуть ті, хто про них піклується, можна вважати, що вони подолали перший криза в своєму житті. Однак в деякій мірі недовіра до оточуючих може зберігатися, адже часто криза дозволяється не повністю.

2. Автономія-сором і сумнів (1-2 роки). Дитина вчиться говорити і бігати, не падаючи. Розширюються його знання про навколишній світ. Саме в цей період особливо яскраво проявляються прагнення дітей до самостійності і непокору авторитету. Однак саме на даному етапі батьки зазвичай намагаються привчити їх сидати на горщик. Коли дитині пред'являють занадто багато вимог в той-який інтимній сфері, він відчуває глибоке почуття сорому і власної неповноцінності; тим самим підривається його прагнення до самостійності і вміння орієнтуватися в навколишньому світі.

3. Ініціатива-почуття провини (3-5 років). У цей період у дітей спостерігаються рухливість, допитливість, робота фантазії. Яскраво проявляються дух суперництва і усвідомлення відмінностей між хлопчиками і дівчатками. В результаті дитина конфліктує з оточуючими з приводу того, як далеко може заходити його ініціатива в демонстрації своїх нових здібностей.

4. Працьовитість-неповноцінність (молодший шкільний вік). Діти вчаться виконувати індивідуальні завдання, наприклад, читати, і працювати спільно, в групі – участь в діях, які виконуються всім класом. Вони встановлюють відносини з вчителями та іншими дорослими людьми. Діти починають проявляти інтерес до реальних життєвих ролей: пожежного, льотчика, медичної сестри. Однак на даному етапі головне значення має розвиток їхньої впевненості в собі і компетентності, адже саме в цей період діти починають засвоювати (і відтворювати в своїй уяві) справжні ролі дорослих. Якщо дитині не вдається подолати цю кризу, він відчуває себе неповноцінним.

5. Становлення індивідуальності (ідентифікація) - рольова дифузія (юність). У цей період відбуваються два основних події. За своїм фізичному розвитку молоді люди стають дорослими і відчувають активну сексуальний потяг; і в цей же час їм доводиться також вибрати своє місце в житті. Юнак чи дівчина повинні вирішити питання про навчання в коледжі, знайти підходящу роботу, вибрати супутника життя. Невдачі в цих справах можуть негативно вплинути в подальшому на вибір підходящої роботи, партнерів, друзів.

6. Інтимність-самотність (початок дорослого періоду). На цій стадії основне значення набувають залицання, шлюб та інші види інтимних відносин. Людина прагне до щирих, довірчих відносин з постійним партнером, однак це не завжди вдається, і люди розлучаються або розлучаються. Якщо конфлікт між інтимністю і самотністю не знаходить вирішення, може статися, що в подальшому людина буде вступати в тимчасові зв'язку, завжди закінчуються розривом.

7. Творча активність-застій (середній вік). На даному етапі люди головним чином освоюють певну діяльність і батьківські функції. Він дає відповіді на наступні питання: наскільки честолюбний та чи інша людина? Викладається він на роботі і з якого моменту він проявляє особливий інтерес до своєї кар'єри? Чи

може він дати суспільству нових членів, народивши і виховавши дітей? Яким чином він долає невдачі, що виникають на роботі, і в зв'язку з вихованням дітей?

8. Умиротворення-відчай (старість) .На цій стадії люди під-водять підсумки свого життя; деякі з них спокійно зустрічають ста-кість, інші відчують почуття гіркоти; напевно, в цей період людина по-новому осмислює своє життя. Якщо люди задоволені нею, то створюється відчуття, що всі етапи життя являють собою якесь цілісне єдність. Якщо немає, настає відчай.

Зміни особистості

Психолог Роджер Гоулд (1978) запропонував теорію, яка значно відрізняється від розглянутої вище. Він вважає, що соціалізація дорослих не є продовженням соціалізації дітей; вона являє собою процес подолання психологічних тенденцій, що склалися в дитинстві. Хоча Гоулд розділяє точку зору Фрейда про те, що травми, перенесені в дитинстві, мають вирішальний вплив на формування особистості, він вважає, що можливо їх часткове подолання. Дорослі люди шляхом роздумів і спостережень можуть усвідомити, що деякі поняття, нав'язані їм в дитинстві, не відповідають дійсності, що батьки далекі від досконалості і не всемогутні, що навколишнього світу немає діла до їх бажань і страхів (хоча в дитинстві вони думали навпаки), нарешті, що не обов'язково підкорятися авторитетам. Гоулд стверджує, що успішна соціалізація дорослих пов'язана з поступовим подоланням дитячої впевненості у всемогутності авторитетних осіб і в тому, що інші зобов'язані піклуватися про твої потреби. В результаті формуються більш реалістичні переконання з розумною мірою недовіри до авторитетів і розумінням, що люди поєднують в собі як переваги, так і недоліки. Позбувшись від дитячих міфів, люди стають терпиміше, щедрішими й добрішими. В кінцевому підсумку особистість знаходить значно більшу свободу.

Ресоціалізація – засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих. Ресоціалізація охоплює багато видів діяльності - від занять з виправлення навичок читання до професійної перепідготовки робітників. Психотерапія також є однією з форм ресоціалізації. Під її впливом люди намагаються розібратися зі своїми конфліктами і змінити свою поведінку на основі цього розуміння.

Соціалізація літніх людей

Останнім часом психологи та соціологи почали вивчати ще один тип соціалізації: соціалізацію літніх. *Прийняття до старості не обов'язково являє собою процес зростання. Розвиток особистості може припинитися або навіть повернути назад через ослаблення фізичних і психологічних можливостей людини, що часто відбувається в старості.*

Соціолог Ірвін Розов (1974) вважає, що соціалізацію американців в літньому віці не можна визнати ефективною. Він підкреслює, що, в той час як інші етапи соціалізації асоціюються з такими урочистими ритуалами, як конфірмація, церемонія вручення диплома, весілля тощо, в літньому віці життя скрашують лише зрідка відзначаються дні народження та щомісячне отримання пенсії. Тому люди неохоче миряться з наступом старості, замість того щоб

приймати її як новий і неповторний етап життя. Крім того, на попередніх етапах життя зазвичай приносить все нові радості і блага – збільшення доходу, влада, любовні пригоди, а в літньому віці людини очікують головним чином втрати. Замість вступу в нові суспільні групи літні люди стають все більш самотніми – їхні діти їдуть, друзі вмирають, ввечері їм страшно вийти з дому.

Соціалізація літніх відрізняється від соціалізації на більш ранніх етапах життя ще й тим, що ролі літніх людей чітко не визначені. Вдова вже більше не дружина, чиновник, який пішов на пенсію, вже не віце-президент. Положення вдови і пенсіонера навіть не можна вважати ролями, оскільки вони мало пов'язані з певними нормами або ідеалами.

Не маючи чітко визначених ролей, люди похилого віку прагнуть виглядати молодими в суспільстві, де високо цінується енергія молодості. Справжня роль старих в цьому суспільстві залишається неясною. Люди, значна частина життя яких залишилася позаду, не користуються особливим престижем або пошаною.

4. Агенти соціалізації

Інститути, окремі люди і групи, які сприяють соціалізації, називаються агентами соціалізації. Далі представлені деякі основні агенти соціалізації, що діють на певному етапі життєвого шляху.

Дитячі роки. На відміну від нижчих ссавців, що володіють вродженими навичками виживання, людські немовлята потребують турботи інших людей, які їх годують, одягають і захищають від холоду. Щоб правильно розвиватися, немовлятам необхідно також постійно відчувати, що їх люблять, особливо в перші роки життя.

Депривація. Дослідження по депривації або відсутності батьківського піклування наочно свідчать про те, як діти в її потребують. Поведінка дітей, які жили під замком або були покинуті батьками, підтверджує, що відсутність турботи впливає на соціальні навички дітей та здатність до навчання.

Анна була незаконнонародженим дитиною, якого мати постійно замикала в кімнаті і залишала одного. Хоча мати годувала її, вона рідко купала і обіймала Анну і майже не розмовляла з дівчинкою. Коли Ганні було шість років, її знайшли сторонні люди; дівчинка в цьому віці не вміла ходити. Її відправили в дитячий будинок, а в подальшому вона вчилася в спеціальній школі. Через чотири роки дівчинка померла – до цього часу вона навчилася грати з м'ячем, одягатися і виконувати прості завдання, але під час їжі могла користуватися тільки ложкою, а її мова була на рівні дворічної дитини.

Камала була так званим «мауглі». Її виявили англійські місіонери в Індії, коли їй було вісім років. Вважалося, що батьки кинули її, коли вона була немовлям, і дівчинка виросла серед вовків. Може бути, насправді дівчинка зовсім не жила серед вовків, але вона страждала емоційної депривації. Вона ходила без одягу і їла сире м'ясо. Коли місіонери знайшли її, дівчинка вкрай вороже ставилася до інших людей. Надалі протягом восьми років навчання в школі місіонерів Камала зробила великі успіхи. Вона навчилася користуватися простим

набором слів і виражати різні почуття. Хоча Камала стала виявляти деяку дружелюбність по відношенню до інших дітей, навчилася носити одяг і вживати приготовлену їжу, вона так і не навчилася читати і підтримувати дружбу протягом якогось часу.

Госпіталізм. Наведені приклади соціальної ізоляції свідчать про величезне значення для маленьких дітей навіть мінімального людського спілкування. Відсутність такого спілкування стає причиною госпіталізму – шкідливих наслідків казенної обстановки дитячих установ для сиріт, де діти позбавлені батьківської ласки і любові. Спиць (1945) провів важливе дослідження госпіталізму, порівнюючи дітей, які виховувалися в двох різних дитячих установах. Першим були ясла, створені для дітей, що народилися у в'язниці, коли їх матері відбували покарання. Другим – будинок дитини, де виховувалися діти, назавжди покинуті батьками. В обох дитячих установах діти жили в чистоті, отримували повноцінне харчування і медичне обслуговування. Головна відмінність пов'язано з індивідуальною турботою про немовлят. У будинку дитини старша медсестра і п'ять її помічниць дбали про сорока п'яти грудних дітей; в яслах старша медсестра і три її помічниці навчали матерів годувати грудьми і доглядати за власною дитиною.

Порівняння дітей з двох установ виявило дивовижні відмінності. З третього місяця після народження серед дітей в будинку дитини спостерігався високий рівень захворюваності та смертності; вони відставали у фізичному і розумовому розвитку. Діти, які жили в яслах, були значно здоровішим і активніше; вони набагато раніше починали говорити. Спиць зробив висновок, що тісний контакт з дорослими був основним фактором, що сприяв кращому здоров'ю і розвитку дітей в яслах.

Дослідження дитинчат мавп, проведені Херрі Харлоу в університеті Вісконсіна, також підтверджують важливість турботи і тепла з боку дорослих особин на ранньому етапі розвитку їх дитинчат. У дослідженні Харлоу дитинчата мавп отримали сурогатних мам («мам-замінників») двох типів. Першою «мамою» була штучна мавпа, обшита м'якою вовняною тканиною; друга являла собою дротове спорудження, постійно забезпечувало дитинчат молоком. Коли маленькі мавпочки були ситі, вони весь час притискалися до «м'якої мамі», поруч з якою вони відчували тепло і відчували себе в безпеці. Мавпочки, які мали справу тільки з «жорсткою мамою», зробленої з дроту, виростали дуже агресивними і недбало ставилися до своїх власних дитинчат, іноді вони навіть вбивали їх. Мавпи, яких зігрівала «мама», обшита шерстю, виростали більш чуйними, уважними і турботливими по відношенню до свого потомства.

У людських немовлят складаються більш-менш тісні відносини з дорослими, які про них піклуються, – це батьки, брати і сестри, родичі, що приходять няні, друзі сім'ї. Ці люди стають основними агентами соціалізації в житті дитини. Метою соціалізації в цей період є формування у дитини мотивація на тісний зв'язок з іншими людьми, що виражається у довірі, слухняності, бажанні робити їм приємні речі.

Дитинство і юність. У віці від трьох до восьми років на дитину впливають додаткові агенти соціалізації: вчителі, лідери скаутських організацій, вихователі в літніх таборах, лікарі, дантисти, нові приходять няні. У цей час не тільки зростає кількість агентів соціалізації, а й змінюється програма їх дій. Все більший упор робиться на оволодіння розумовими і пізнавальними навичками; дитина вчиться вживати букви і числа, освоює складні системи правил. Коли діти досягають зрілості, головними агентами соціалізації можуть стати для них не батьки, а однолітки.

Засоби масової інформації. У нашому суспільстві діти значною мірою засвоюють ролі і правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет, фільмів і інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлене в цих засобах масової інформації, надає глибоке вплив на процес соціалізації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки. Справді, деякі дослідники вважають, що вплив телебачення як агента соціалізації майже так само велика, як вплив батьків; цей факт викликає подив багатьох батьків. Телебачення є найбільш поширеним засобом масової інформації. Діти у віці від двох до одинадцяти років проводять біля телевізора в середньому близько 27,6 години на тиждень. Середній випускник школи вже встиг витратити в середньому близько 15 тис. Годин на перегляд телепередач (сюди входять, крім усього іншого, близько 350 тис. Рекламних оголошень і 18 тис. Вбивств). Єдине, що займає ще більше часу – це сон.

Якою мірою засоби масової інформації впливають на зміну поведінки? Деякі експерти стверджують, що вони лише підкріплюють ідеї, які вже завоювали популярність: люди завжди вишукують, сприймають і запам'ятовують в першу чергу ті факти, які підтверджують їх власні думки.

Інші вважають, що засоби масової інформації, включаючи передачі, що транслюють спортивні ігри, надають шкідливий вплив на молодих людей, заохочуючи їх нестримані вчинки і відволікаючи від таких корисних занять, як читання і спілкування між собою.

Школа. У школі навчають не тільки читання, письма та арифметики, а й дають уявлення про суспільні цінності. Школа являє собою суспільство в мініатюрі – саме тут відбувається формування особистості дитини та її поведінки; школа прагне об'єднати дітей, протидіє їх спробам шукати цапів-відбувайлів і іншим проявам антигромадської поведінки; багато в чому це нагадує, як у великому соціумі встановлюються правила, що регулюють поведінку в громадських місцях.

Оскільки соціалізація, здійснювана в школі, значно відрізняється від домашнього виховання, перехідний період від будинку до школи може бути пов'язаний з труднощами. Школа по суті своїй вос-приймається як бездушне заклад з казенної обстановкою і авторитарною владою, чуже для дитини, який виховувався вдома. Коли в класі 30 або 40 учнів, учитель не може бути ніжним і ласкавим, як батьки. Діти повинні також пристосуватися до того, що вони стають членами великого колективу, а не самої маленької купки з трьох-чотирьох хлопців, які грають разом.

5. Психологія соціалізації. Випадки, коли соціалізація не вдається

Яким чином здійснюється соціалізація дітей? Ніхто не може дати вичерпну відповідь на це питання, але аналіз чотирьох психологічних механізмів (імітації, ідентифікації, почуття сорому і провини) допомагає пояснити сутність даного процесу.

Імітацією називається усвідомлене прагнення дитини копіювати певну модель поведінки. Як правило, зразками для наслідування в першу чергу стають батьки, але діти можуть брати приклад і з вчителів або інших людей, що володіють владою або високим статусом, якщо між ними склалися теплі, емоційні відносини. Діти також схильні копіювати поведінку дорослого, який карає їх. Якщо вчитель ставить дівчинку в кут, прийшовши додому, вона може замкнути свою ляльку в комору.

Ідентифікацією називається спосіб засвоєння дітьми батьківської поведінки, установок і цінностей як своїх власних. Діти сприймають особливості особистості батьків, а також інших людей, з якими тісно пов'язані. Наприклад, якщо ваша мама вибрала професію адвоката, тому що глибоко вірить, що бідні гідні захисту, ви можете наслідувати її приклад і теж стати юристом або брати участь в різних програмах допомоги бідним.

Імітація і ідентифікація - позитивні механізми, що сприяють формуванню певної поведінки. Сором і провини є негативні механізми, оскільки вони забороняють певну поведінку або пригнічують його. Почуття сорому і провини тісно пов'язані між собою, фактично вони багато в чому збігаються. Ви відчуваєте сором, якщо вас застеляють «на місці злочину», коли ви без дозволу берете печиво з вази; ви відчуваєте себе пригніченим і приниженим. Сором звичайно асоціюється з відчуттям, що вас викрили і зганьбили.

Почуття провини пов'язане з тим же переживанням, але тут мова йде про покарання самого себе, незалежно від інших людей. Не важливо, зловили вас «на місці злочину» або не зловили, ви відчуваєте себе винуватим в тому, що стягнули печиво, - це значить, що вас мучить власна совість.

Подібно імітації та ідентифікації, почуття сорому і провини надовго западають в душу. Якщо маленьку дівчинку покарали за те, що вона грала «в лікаря» з сусідським хлопчиком, то, можливо, коли вона виросте, секс для неї якийсь час буде пов'язаний з неясним почуттям сорому чи провини.

Випадки, коли соціалізація не вдається. Незважаючи на фактори, що впливають на процес соціалізації, вона дещо нагадує постріл по рухомій мішені, який не завжди потрапляє в ціль. Однак одні випадки невдалої соціалізації можуть бути більш серйозними, ніж інші.

Деякі соціологи вважають, що існує залежність між невдалою соціалізацією і психічними захворюваннями. Леннард і його колеги виявили зв'язок між способами комунікації, що склалися в сім'ї, і захворюванням на шизофренію.

Вони досліджували два різні способи комунікацій: зовнішній і внутрішній.

Зовнішня комунікація має на увазі відносини зі сторонніми людьми, а також між батьками і дитиною. Розмову про зірку телеекрану чи сім'ї, яка мешкає по сусідству, слід вважати прикладом зовнішньої комунікації.

Внутрішні комунікації стосуються почуттів, думок і душевних переживань батьків і дитини. Внутрішні комунікації складаються з висловлювань і питань. Наприклад, один з батьків каже дитині: «Ти тільки тоді буваєш хорошим, коли тобі це вигідно» або: «Ти не захворієш. Чи не наказуй собі, що ти хворий ». Леннард показав, що в сім'ях, де діти хворі на шизофренію, переважає тенденція до внутрішньої, а не до зовнішньої комунікації. Він стверджує, що такий тип виховання супроводжується вторгненням батьків в особисте життя дітей, що перешкоджає розвитку їх самосвідомості і здатності контролювати свої почуття.

Кон (1969) висунув інше пояснення зв'язку між шизофренією і соціалізацією. Відзначивши, що шизофренія особливо широко поширена серед представників нижчого класу, він припустив, що вона обумовлена методами соціалізації, характерними для цього класу. Діти з нижчого класу більшою мірою привчаються підпорядковуватися іншим людям, тому у них може скластися спрощене уявлення про авторитет і деяких інших аспектах реальному житті. І коли в їх особистому житті відбувається криза, яку не можна подолати за допомогою засвоєних правил, вони падають духом і виявляються абсолютно неспроможними витримати стрес. Кон стверджує, що такі симптоми шизофренії, як спрощене, ригідне уявлення про реальність, страх і підозрілість, невміння ставити себе на місце інших, є гіпертрофованими рисами особистості, схильної до конформізму.

«Невдача» або «успіх» соціалізації можуть залежати від методів, застосовуваних для її здійснення. Вчені виявили, що методи, використовувані в процесі соціалізації, впливають на готовність людей засвоювати загальноприйняті цінності. Наприклад, схильність молодих людей чинити опір або підтримку істеблішменту залежить від того, як вони розцінюють допомогу або контроль з боку батьків. Підлітки (тінейджери), яким батьки мало допомагають, зловживаючи при цьому своєю владою (в першу чергу це стосується батьків), часто стають нонконформістами в питаннях релігії, багато хто з них прагнуть протиставити свої особистісні принципи загальноприйнятим цінностям суспільства. Тінейджери, які усвідомлюють, що батьки одночасно підтримують і контролюють їх, більшою мірою схильні дотримуватися традиційних релігійних переконань і прагнуть до збереження статус-кво.

6. Формування гендеру у процесі соціалізації

Поняття «соціалізація» є одним із центральних понять таких дисциплін, як соціологія, психологія, політологія. І хоча кожна з них вкладає в це поняття особливий зміст, в цілому можна сказати, що під соціалізацією розуміється сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює соціальний досвід і в результаті спілкування і діяльності набуває певних норм і цінностей, що дозволяє йому функціонувати в якості члена суспільства. В.В. Козлов і Н.А

Шухова відзначають, що гендерна соціалізація є однією з найменш досліджених проблем через низку причин.

По-перше, складність вивчення процесів гендерної соціалізації пов'язана з біосоціальною природою гендера і, отже, вимагає міждисциплінарного біолого-психолого-соціологічного підходу.

По-друге, до цих пір не склалася методологія дослідження даного феномену. Якщо соціалізація – це процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, то відповідно гендерна соціалізація є процесом засвоєння норм, правил поведінки, установок, що відповідають культурним уявленням про ролі, положення і покликання чоловіка і жінки в суспільстві.

Г.М. Андреева розглядає соціалізацію як двосторонній процес і виділяє два основні аспекти соціалізації: присвоєння (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) і предметнення (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середовище).

В рамках гендерної соціалізації під присвоєнням мається на увазі, що дитина з самого початку засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, чоловіком і жінкою. Тобто відбувається засвоєння соціально прийнятних моделей поведінки, які в даному суспільстві розглядаються як чоловічі і жіночі. Таким чином, суспільство впливає на людину, пропонуючи їй для відтворення жорсткі статевотипізовані моделі поведінки. Засвоївши ці моделі поведінки, людина відтворює їх на практиці.

П.П. Горностай визначає *гендерно-рольову* соціалізацію як засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань до цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям. Основою гендерної соціалізації є гендерні стереотипи. Вони допомагають підтримувати існування гендерних ролей, норм, моделей поведінки і мислення, прийнятих в культурі.

Тому *гендерна соціалізація* – це процес засвоєння індивідом культурної системи гендера, своєрідне соціокультурне конструювання відмінностей між чоловіками і жінками того суспільства, в якому він живе.

Соціальні психологи також використовують термін «диференційована соціалізація», підкреслюючи цим, що в процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних умовах.

Зміст гендерної соціалізації розкривається через дві взаємопов'язані сторони:

а) засвоєння прийнятих моделей поведінки чоловіків і жінок, відносин, норм, цінностей і гендерних стереотипів;

б) вплив суспільства, соціального середовища на індивіда з метою засвоєння ним певних стандартів поведінки, що є соціально прийнятними для людей тієї ж статі.

Засвоюються, перш за все, колективні норми, які стають частиною особистості і підсвідомо визначають її поведінку. В процесі гендерної соціалізації індивід засвоює, перш за все, колективні, загальновизнані норми, які стають частиною його особистості і на підсвідомому рівні спрямовують його

поведінку. Вся інформація, що стосується диференційованої поведінки, відображається в свідомості людини у вигляді гендерних схем. В літературі процеси гендерної соціалізації вивчаються як в теоріях, що є розробленими на основі психоаналізу, необіхевіоризму, когнітивізму (теорії соціального наuczіння, моделювання, статевої типізації, когнітивного розвитку), так і в концепціях, що спеціально створені з метою трактування механізмів гендерної соціалізації (теорія нової психології статі; теорія гендерної схеми). При цьому представники названих теорій по-різному визначають механізми гендерної соціалізації, статеворольові особистісні характеристики, фактори гендерного розвитку дитини.

Відзначено, що гендерна соціалізація здійснюється завдяки таким факторам:

а) диференціальне підсилення, коли прийнятна гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна – карається соціальним несхваленням; б) диференціальне наслідування, коли людина обирає статево-рольові моделі в значимих для нього групах – в сім'ї, серед однолітків, в школі тощо і починає наслідувати прийняту там поведінку.

Як правило, суспільство, що формує гендерну роль і ідентичність, у вихованні чітко орієнтується на стандарти фемінності і маскулінності, при цьому воно більш терпимо ставиться до маскулінної поведінки дівчинки, але засуджує фемінінну поведінку хлопчика. Одним із основних питань в області соціалізації статі є питання про психологічні механізми цього процесу.

В рамках різних теорій виділяють наступні психологічні механізми гендерної соціалізації:

- процес ідентифікації (психоаналітична теорія);
- соціальні підкріплення (теорія соціального наuczіння і статевої типізації);
- усвідомлення, розуміння статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі);
- гендерні схеми (теорія гендерної схеми).

Інші автори до основних механізмів соціалізації також відносять:

- наслідування,
- навіювання,
- переконання,
- конформність,
- ідентифікація.

В процесі ранньої гендерної соціалізації найбільш сильними механізмами є наслідування та ідентифікація з батьком своєї статі. Дівчата намагаються бути схожими на маму, хлопчики, відповідно, на тата. Надалі дитина може обрати для наслідування як реальну людину, так і кіногероя або героя книги.

Навіювання і переконання часто використовуються батьками як способи дії на дитину. Навіювання впливає на емоційну сферу. Батьки часто нав'язують дитині гендерно-типові моделі поведінки, не апелюючи до логіки. Вони просто вибудовують систему заборон. Наприклад, слова батьків «будь акуратною, ти ж дівчинка» не що інше, як навіювання, тому що немає ніякого логічного доводу, чому дівчинка має бути акуратною, а хлопчик ні. Переконання, навпаки, апелює

до логіки. «Допоможи мамі, – говорять дівчинці, – ти повинна вчитися готувати для того, щоб бути хорошою господинею, коли у тебе буде своя сім'я». В цьому випадку як даність подається думка, що саме жінка повинна вести господарство, і дівчинку переконують в тому, що вона повинна вчитися бути справжньою жінкою.

Конформність як механізм гендерної соціалізації більш властива дорослим, ніж дітям. Дорослі люди часто (інколи неусвідомлено) підстроюються під загальноприйняті гендерні норми. Так, наприклад, чоловіки носять коротку зачіску не тому, що вона їм пасує або подобається, а тому, що так прийнято, саме так повинен виглядати чоловік. Жінки виконують велику частину домашньої роботи знову ж таки тому, що так прийнято в суспільстві і вважається, що жінка має бути хорошою господинею.

Виділяють дві форми гендерної соціалізації:

- 1) адаптивна (зовнішнє пристосування до існуючих гендерних відносин, норм і ролей);
- 2) інтеріоризація (внутрішнє засвоєння чоловічих і жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей).

Зміст адаптивної форми соціалізації можна виразити наступним чином. Індивід лише ззовні підкоряється гендерним нормам і очікуванням, тоді як внутрішньо він може їх не розділяти і не приймати. Він приводить свою поведінку у відповідність з ними, щоб уникнути покарання і отримати схвалення. Інтеріоризація — це внутрішнє схвалення чоловічих або жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей та дотримання їх в практиці повсякденного життя. Під дією інформаційного тиску, тобто інформації про гендерні норми і ролі, що постійно надається людині, індивід не лише підкоряється цим нормам, але і беззастережно вірить в них. Як правило, інтеріоризовані стереотипи, норми і моделі поведінки меншою мірою піддаються трансформації, навіть при зіткненні з інформацією, що їх заперечує.

Процес гендерної соціалізації, в результаті якої народжується гендерна ідентичність, дослідники представляють як триступінчастий процес, пов'язаний з дозріванням особистості. Він включає три стадії:

1. Ідентифікація, що досягається до 3 років (усвідомлення статевої приналежності);
2. Компетентність в поведінці в 7–12 років (статева диференціація поведінки або «соціалізація Я»);
3. Становлення первинної ідентичності, описаною Е. Еріксоном (переоцінка гендерної ідентичності або «саморегуляція Я»).

Відзначено, що процес гендерної соціалізації починається з раннього дитинства, продовжується довгі роки і проходить декілька стадій.

Дослідники виділяють первинну і вторинну гендерну соціалізацію.

Період первинної гендерної соціалізації охоплює декілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі і від початку навчання до соціальної зрілості. У відповідності з роллю провідної діяльності дитини, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль у гендерній соціалізації, виділяють

два важливих етапи в первинній гендерній соціалізації: по-перше, дитинство, в якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками.

Вторинна гендерна соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого. В ході гендерної соціалізації відбувається становлення гендерної ідентичності під впливом розвитку біологічних передумов, закономірностей статевої диференціації. Серед її найважливіших елементів виділяють особистісні та гендерні характеристики батьків, у тому числі їх гендерна ідентичність і рольові моделі, стать дитини, уявлення батьків про те, якою має бути дитина даної статі, особливості інститутів соціалізації. Як було відзначено вище, гендерна соціалізація починається буквально з моменту народження дитини, хоча очікування народження дитини певної статі також передбачає певне ставлення до неї батьків.

В передачі дітям статево-рольових якостей надзвичайно велика роль стереотипів, сформованих в суспільстві і культурі, щодо чоловіків і жінок. Як відзначає П.П. Горностай, процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо.

Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Джерела, що передають інформацію про гендерну роль дошкільникам, обмежені спостереженням дітей за різними формами поведінки оточуючих, використанням іграшок, ігор, читанням дитячих книжок, переглядом телепередач. Вже на цьому етапі дослідники (Л.В. Поп, Р. Келлі та ін.), відзначають асиметрію джерел гендерної інформації на користь маскуліnnих тенденцій.

Зокрема, аналіз дитячої літератури показує, що: а) чоловіки зображуються в них набагато частіше, ніж жінки; б) більшість чоловіків представлені такими, що діють активно; в) дорослі жінки – виступають в ролі матері або дружини, а чоловіки зайняті найрізноманітнішими справами в різних сферах діяльності.

У сучасних дитячих телепередачах також домінують чоловічі персонажі. У шкільні роки джерела, що транслиують гендерні стереотипи, доповнюються уявленнями вчителів про гендерну роль, інформацією, що міститься в шкільних підручниках, книгах, телевізійній і рекламній продукції. Ігри хлопчиків стають все більш конкурентними, а спокійні хлопчики, що уникають суперництва стають мішенню для кепкування. Сльози і нарікання дівчат, їх безпорадність не викликають негативного ставлення до них. Процес навчання базується на гендерних стереотипах.

Вітчизняна педагогіка наскрізь «фемінна» і страждає відсутністю прикладів чоловічої поведінки. У підлітковому віці орієнтація на виконання тієї

або іншої статевої ролі стає реальністю, а вимоги до дітей щодо виконання ними соціальних норм зростають. І хлопчики, і дівчатка переживають певні труднощі при входженні в доросле суспільство, тобто процес становлення особистісної ідентичності взаємозв'язаний зі становленням гендерної ідентичності.

III. Берн до основних агентів гендерної соціалізації відносить наступні соціальні групи і контексти: сім'я, однолітки, інститут освіти, ЗМІ, робота, клуби за інтересами, церква. До позасімейних джерел гендерної соціалізації також відносяться дитяча література та іграшки. Аналіз впливу різних інститутів соціалізації на процес формування гендерної ідентичності особистості свідчить про те, що чоловіки і жінки зростають в диференційованих за статевою ознакою психологічних контекстах, що не сприяє їх повноцінному особистісному розвитку (недостатність самореалізації жінок в професійній сфері, а чоловіків – в сімейній).

Психологи Н. К. Радіна і Е. Ю. Терешенкова звертають увагу на те, що зміст гендерної соціалізації може розглядатися як біполярний конструкт, на одному полюсі якого знаходиться «традиційна (патріархальна) соціалізація», а на іншому – «сучасна (альтернативна) соціалізація».

Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно складені статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що дозволяє їй бути досить поширеною і сьогодні. Сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації і поляризації. Полярні варіанти соціалізації зустрічаються рідко, проте загалом в суспільстві існує прагнення до традиційної соціалізації. В межах традиційної соціалізації в суспільстві має місце схвалення гендерно-типізованих форм поведінки і осуд гендерно-нетипових. Таким чином, прагнення до заохочення підштовхує людину до реалізації поведінки, яка відповідає біологічній статі. Якщо очікувана поведінка, що реалізується, не відповідає внутрішнім потребам індивіда, то виникає гендерно-рольовий конфлікт. Так, від жінки чекають реалізації в ролі матері. Якщо ж жінка не прагне бути матір'ю, вона відчуває осуд з боку суспільства і в неї виникають почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти. Щоб уникнути неприємних переживань, людина прагне задовольнити суспільні очікування, засвоюючи більш-менш адекватні суспільним вимогам форми гендерно-рольової поведінки.

7. Механізми гендерної соціалізації

В рамках гендерної соціалізації розуміється, що дитина з самого початку засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, чоловіком і жінкою. Гендерні уявлення особистості формуються під впливом гендерних стереотипів - набору загальноприйнятих норм і суджень, що стосуються існуючого в суспільстві становища чоловіків і жінок, норм їхньої поведінки, мотивів і потреб.

Гендерні стереотипи закріплюють існуючі гендерні розбіжності і стають завадою до змін у сфері гендерних відносин.

Гендерна соціалізація – це процес засвоєння людиною соціальної ролі,

визначеної для неї суспільством від народження, залежно від того, чоловіком або жінкою вона народилася.

Гендерні ролі – норми та правила поведінки жінок і чоловіків, що ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їх статтю. Вони відрізняються в суспільствах з різною культурою і змінюються із часом.

Суспільство при формуванні статевої ролі і статевої свідомості орієнтується у вихованні на стандарти фемінність-маскулінність, при цьому толерантно ставиться до маскулінної поведінки дівчинки, але засуджує феміністичну поведінку хлопчика. Так, дівчатка-спортсменки, що займаються чоловічими видами спорту, у сім разів частіше мають чоловічу спрямованість дитячих ігор, у 15 разів частіше бувають лідерами в компанії хлопчиків.

Статеворольова соціалізація проводиться протягом усього життя людини, тільки з дорослішанням росте самостійність у виборі цінностей і орієнтирів. У деяких ситуаціях люди можуть переживати гендерну ресоціалізацію, тобто руйнування раніше прийнятих цінностей та засвоєння нових моделей поведінки.

Процеси гендерної соціалізації розглядаються в рамках різних теорій.

По-перше, це психологічні теорії (психоаналітична, необіхевіористська,) когнітивістська, теорії соціального навчання, моделювання, статевої типізації та когнітивного розвитку (Берн, 2001; Гідденс, 1999; Ільїн, 2002; Коломінський, Мелтсас, 1985; Рєпіна, 1987). *По-друге*, існують концепції, спеціально розроблені для пояснення механізмів засвоєння статевої ролі дітьми в процесі соціалізації. Це такі теорії, як нова психологія статі і теорія гендерної схеми (С.Бем, 2002; Клецина, 1998; Рєпіна, 1987).

Традиційна психоаналітична концепція, як відомо, приписує основну роль в статевій диференціації біологічних факторів і вважає її основним механізмом процес ідентифікації дитини з батьками. Традиційний психоаналіз визнає, що чоловіча і жіноча моделі діаметрально протилежні за своїми якостями, і якщо для типово чоловічої поведінки характерні активність, агресивність, рішучість, розсудливість, то для жіночого – пасивність, нерішучість, залежність, конформність, відсутність логічного мислення, велика емоційність і соціальна врівноваженість. Фрейд припускав, що особистість тоді розвивається гармонійно, повноцінно, і не порушується процес статевої ідентифікації, коли вона дотримується цих моделей.

Дж. Стоккард і М. Джонсон спираючись на основні положення теорії соціальних очікувань, висувують важливе твердження про те, що стать біологічна (хромосомна і гормональна), тобто отримана при народженні, може лише допомогти визначити потенційну поведінку людини. Більш важливою є стать психологічна та соціальна, яка засвоюється прижиттєво, і на формування якої впливають расові, класові, етнічні варіації статевих ролей і відповідні їм соціальні очікування.

В якості одного з доказів правильності своєї теорії автори наводять дані дослідження М. Мід, проведеного нею в Новій Гвінеї ще в 1935 р в трьох різних племенах, в двох з яких переважав фемінний або маскулінний тип виховання для

дітей обох статей, в третьому ж племені ролі чоловіків і жінок були протилежні традиційним європейським ролям.

Критикуючи фрейдистів за ідеалізацію традиційних статевих ролей і, зокрема, їх положення про трагічність особистості, що розвивається при відхиленнях у формуванні від традиційних стандартів фемінності або маскулінності, Дж.Стоккард і М. Джонсон стверджують, що ці стандарти не є ідеальною моделлю сучасного чоловіка і жінки, наприклад, виховання дівчинки, засноване на традиційному розумінні жіночності, може зробити її поганою матір'ю – безпорадною, пасивною і залежною.

Теорія когнітивного розвитку стверджує, що позитивне і негативне підкріплення, що йдуть від дорослого, і ідентифікація з ним, дійсно, грають певну роль в статевій соціалізації дитини, але головне в ній – це пізнавальна інформація, яку дитина отримує від дорослого, а також розуміння нею своєї статевої приналежності і того, що ця властивість є незворотною.

Л. Колберг вважає, що формування статевого стереотипу, зокрема в дошкільні роки, залежить від загального інтелектуального розвитку дитини, і що цей процес не є пасивним, що виникає під впливом соціально підкріплюваних вправ, а пов'язаний з проявом самокатегоризації та зарахуванням себе до певної статі. Підкріплення ж і моделювання починають робити істотний вплив на формування психічного статі тільки після того, коли статева типізація вже відбулася.

Своєрідною революції, що відбулася в психології статевих ролей, і виникнення " нової психології статі " сприяли, як вважає ряд авторів, три фундаментальних дослідження, висновки яких спростовують основні положення традиційної теорії. Це роботи: Е. Маккобі і К. Джеклін, Дж. Мані і А. Ерхарда, що показали могутність соціалізації, і С. Бем довела неспроможність протиставлення традиційною психологією маскулінності і фемінності. Проаналізувавши 1600 досліджень психологічних статевих відмінностей, проведених за сім років, Е. Маккобі і К. Джеклін прийшли до висновку, що, по суті, немає фундаментальних вроджених відмінностей в психологічних особливостях чоловіків і жінок у багатьох областях, де раніше ці відмінності визнавалися; ті ж відмінності, які є у маленьких дітей, принаймні недостатні, щоб обґрунтувати традиційну нерівність статевих соціальних ролей, що існує в сучасному суспільстві.

Дж. Мані та А. Ерхард вивчали, з одного боку, анатомо-фізіологічні індикатори (хромосомний набір, баланс чоловічих і жіночих гормонів і ін.), а з іншого – фактор приписування індивідом себе до тієї чи іншої статі. У більшості дітей ці два фактори мають пряму кореляцію. Навіть для дітей, які мають анатомо-фізіологічні задатки обох статей, вирішальним в статеворольовому розвитку було віднесення себе до чоловічої або жіночої статі.

Оцінюючи в цілому позитивно " нову психологію статі " (тепер уже досить традиційну) як прогресивну теорію і відзначаючи, що вона гостро і обґрунтовано критикує біологізаторські концепції і справедливо загострює проблему соціальної нерівності статей в сучасному суспільстві, не можна не зупинитися і

на деяких її слабкі місця. Так, хоча соціальні очікування і соціальна норма поведінки для чоловіків і жінок в суспільстві відіграють величезну роль в процесі статевої соціалізації, але разом з тим чимале значення має і сама активність індивіда, його особисті мотиви, цілі та нахили, тому що прийняття індивідом соціальних цінностей - процес активний: індивід може варіювати ролі, ухиляючись від стандартів. Крім того, соціальні очікування оточуючих людини людей можуть істотно відрізнятись за своїм змістом, що, безумовно, відбивається на її статевої ролі поведінці. І нарешті, існує ряд інших об'єктивних і суб'єктивних причин, в силу яких очікуване поведінка може не здійснитися. Представники "нової психології статі" вважають, що основну роль у формуванні психічного статі і статевої ролі відіграють соціальні очікування суспільства, які виникають відповідно до конкретної соціально-культурної матрицею і знаходять своє відображення в процесі виховання.

С. Бем та її колеги на противагу погляду традиційної психології про те, що чоловіки і жінки, щоб бути пристосованими в житті повинні мати традиційно встановлені відповідні статі характеристики, показали малу пристосованість індивідів, що володіють тільки такими характеристиками: найбільш пристосованим до життя виявився андрогенний тип, має риси обох статей і є найпоширенішим

Факторами соціалізації є одночасно і фактори середовища, що впливають на формування особистості. Засвоюються, насамперед, колективні, загальнозначущі норми. Вони стають частиною особистості і підсвідомо нею керують. Уся інформація, що пов'язана із диференційованим поведінням, відбивається у свідомості людини у вигляді гендерних схем. Основні агенти соціалізації - соціальні групи і контексти:

Проте на відміну від загального процесу соціалізації, при гендерній соціалізації значну роль відіграють ще й біологічний чинник. Так, на думку окремих вчених, середовище, навчання і виховання є лише умовами для саморозвитку, прояву природно-обумовлених психічних особливостей.

Отже гендерна соціалізація — процес засвоєння індивідом гендерної культури того суспільства, в якому він живе, своєрідне суспільне конструювання психологічних відмінностей між статями. Це своєрідний проєкт соціальної активності дитини як статевої істоти, гендерний сценарій її життя.